

Р. С. ОРЛОВ
В. М. КЛЮШИНЦЕВ

Нова пам'ятка середньовічного художнього ремесла кочівників

У 1975 р. під час розкопок курганної групи поблизу с. Антонівка, Новоодеського району, Миколаївської області, що проводились Інгульською експедицією ІА АН УРСР*, було виявлено середньовічне поховання з рідкісним набором металевих прикрас.

Поховання було впущено в чорноземний насип кургану № 5, високою 1,3 м, діаметром 36 м. Могильна яма в плані прямокутної форми

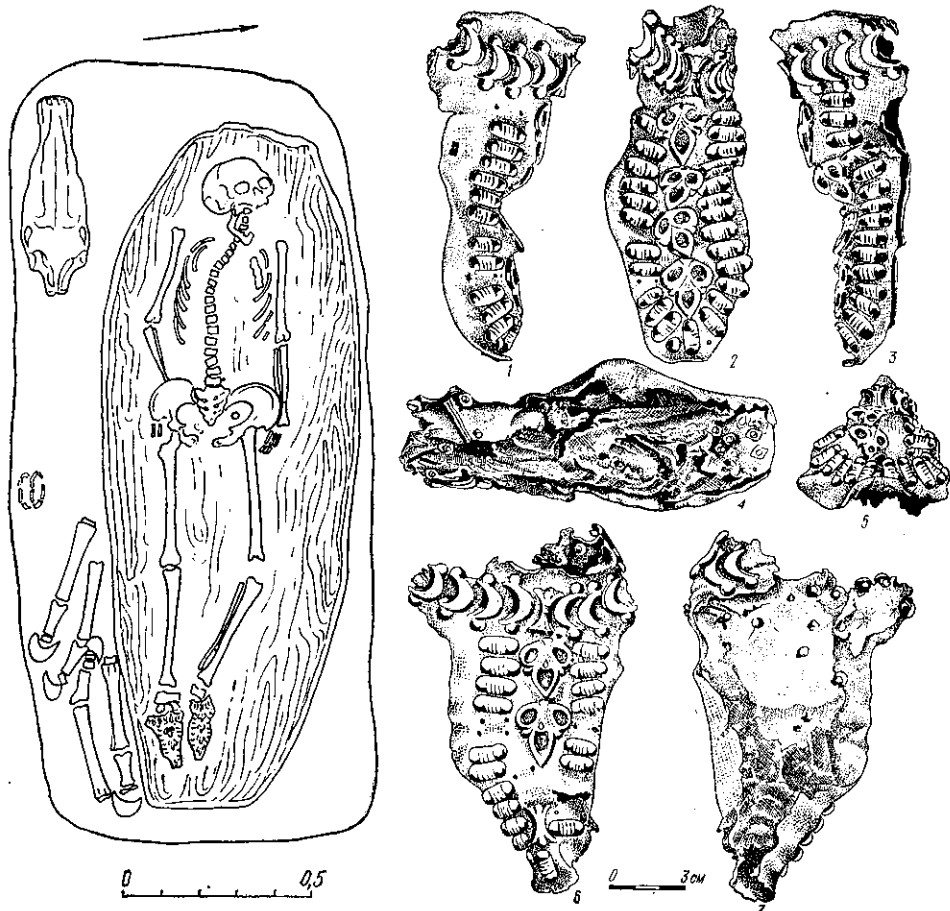

Рис. 1. Середньовічне поховання з кургану поблизу с. Антонівка.

Рис. 2. Залишки шкіряних чобіток з поховання поблизу с. Антонівка.

з вертикальними стінками, довжина її 2,05 м, ширина 0,95 м, глибина 0,1 м від рівня давнього горизонту. В чорноземному заповненні простежено залишки перекриття у вигляді тонкого шару трухлявого дерева. На дні по всій площі лежала підстилка — шар зотлілої кори і трави.

Вздовж південної стінки ями знайдено кістки коня в анатомічному порядку (череп і відрубані до колін передні й задні ноги), похованого головою на захід. Тут же трапились двоє погано збережених стремен,

* Начальник експедиції О. Г. Шапошникова. Розкопки кургану здійснював В. М. Ключинцев.

форма яких не встановлена. Поруч, над залишками підстилки, виявлено дерев'яну домовину, овальну в плані, довжиною 1,8 м і шириною 0,67 м, де лежав жіночий кістяк у витягнутому положенні, головою на захід (рис. 1).

Інвентар, що супроводив померлу, — це залишки багатого вбрання. На тазових кістках містилося кільце з золотого дроту, діаметром 2,1 см. На суглобах стоп і гомілковостопному суглобі були фрагменти шкіряних чобіток, прикрашених металевими бляшками (рис. 2). На цьому

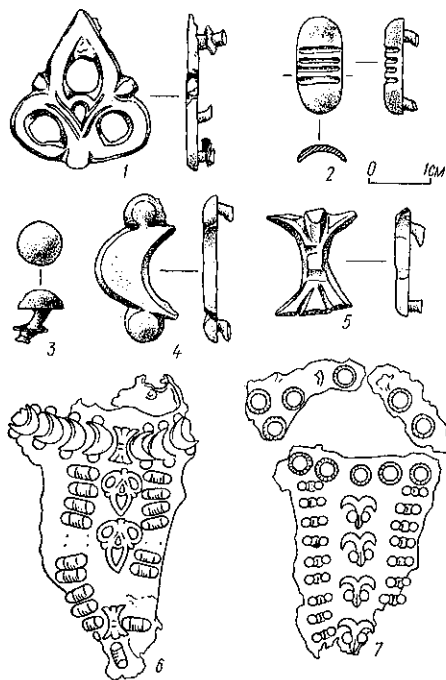

Рис. 3. Металеві прикраси кочівницького взуття;

1 — бляшка у вигляді трилисника; 2 — бляшка у вигляді спарених півсфер; 3 — круглі напівсферичні бляшки; 4 — серпоподібна бляшка; 5 — бляшка у вигляді зведеного трилисника; 6 — система розташування металених прикрас на верху чобітка з поховання кочівниці поблизу с. Антонівка; 7 — залишки чобітка з поховання поблизу с. Увек.

місці зафіксовано залишки повсті. Під шкірою чобіток безпосередньо на кістках трапилися невеличкі шматки шовкової тканини брудножовтого кольору (від панчіх або штанів).

Шкіра, повсть і шовк збереглися внаслідок консервуючої дії окису металу бляшок, які прикрашали головки, нижню частину халяв від чобіток. Повністю зотліла шкіра підошов, закаблук і верх халяв. А наявні деталі і шви дають змогу реконструювати крій та зовнішній вигляд взуття.

Верх чобітка виготовлений з м'якого і тонкого сорту шкіри. Еластичність її після тривалого перебування у землі вказує на те, що вона була видублена. Її поверхня тиснена візерунком у вигляді рядів паралельних ліній, що пересікаються під прямим кутом.

Кріплення між частинами верха виконано виворотним швом. При цьому спід халяви і головка склалися лицем до низу і прошивалися ниткою. Шкіра головки і нижньої частини халяви в багатьох місцях проколота для кріплення штифтів бляшок. Верх чобіток мав піднаряд, пришитий без наскрізних проколів короткими стібками. Між піднарядом і верхом містилися круглі і прямокутні шайбочки та розклепані і загнуті штифти від бляшок довжиною 3—4 мм. Шкіра піднаряда тонша за шкіру верха і крихка (можливо, це сириця). Головки чобіток гостроносі, носки підняті догори, верхній край переда фігурний з гострим вирізом.

Металеві прикраси — бронзові бляшки п'яти типів відлиті разом з штифтами і посріблені з лицьового боку. Верх головки вони прикрашають трьома рядами. Центральний ряд складається з чотирьох однакових бляшок у вигляді трилисників з чотирма штифтами на зворотному боці (рис. 3, 1). Між пелюсток є короткий пагін або «брунька». Подібна форма трилисника з загостреною середньою пелюсткою і округлими боковими відома в рослинному орнаменті на согдійському срібному посуді, на глеках і чашах IX ст. з Надь-Сент-Міклошського скарбу¹.

¹ Маршак Б. И. Согдийское серебро. Очерки по восточной торевтике. М., 1971, табл. 39, 52; Mawrodinow N. Le trésor protobulgare de Naguszentmiklós. Arhaeologia Hungarica. Budapest., 1943, 29, tab. I—XVIII.

В пам'ятках X ст. бляшки у вигляді трилисників з «бруньками» відомі в Угорщині, Болгарії, Приазов'ї, з поховань у Києві, Саркелі².

Бічний ряд, що проходить по краю верха головки, складається з бляшок у вигляді спарених півсфер (рис. 3, 2). З останніх відходять штифти кріплення. Аналогічні типи прикрас виявлено на Лідському могильнику і в похованні кочівниці поблизу с. Увек в Оренбурзькій області³. На загостреному носку півсферичні бляшки розходяться в'ялом, а між ними прикріплено круглі бляшки (рис. 3, 3).

Над швом, що скріплює верх головки з халявою, розміщено серпоподібні бляшки з виступами у вигляді півсфер (рис. 3, 4). На зворотному боці виступи мають штифти кріплення. Ряд цих бляшок продовжувався по шву, що скріплював закаблук з халявою і облягав ногу з щиколоток. Аналогії цього типу відомі в комплексах IX—X ст. з Прикам'я, Поволжя, Алтаю⁴.

На виступі фігурного шва ряд серпоподібних бляшок розділений бляшкою, що належить до тих, які Г. О. Федоров-Давидов називає «катушкою» з виступами. Ці прикраси відтворюють мотив рослинного орнаменту — здвоєний трилисник з перев'язкою у вигляді смужки попереку стебла (рис. 3, 5). Аналогії походять з поховань X ст. у Поволжі, Владимирських курганах⁵.

За розглянутими типами бляшок поховання датується X ст. Не суперечить цій даті поховальний обряд, характерний для печенігів у найбільш ранній період їх перебування в степовому Причорномор'ї⁶. Мадяри, що в останній чверті і майже до кінця IX ст. жили в Південно-Західному Причорномор'ї — легендарній Ателькузі, — змушені були під натиском печенігів і невдалої війни з болгарами в 895 р. відкочувати в Панонію. Можливо, внаслідок контактів між мадярами і печенігами, у останніх з'являються металеві прикраси з мотивами рослинного орнаменту, що має деякі специфічні риси. Це ажурний характер лиття бляшок і бічні пелюстки або «бруньки», що розчленовують основний мотив — в даному випадку трилисника (пальметки).

Доповнити реконструкцію зовнішнього вигляду чобіток допомагають рідкі знахідки в похованнях і зображення степовиків у середньовічному мистецтві. М'який шкіряний чобіт з Хасаутського могильника, пошитий за складною викрійкою, мав халяву вище коліна, фігурний верх, обшитий тканиною⁷. Близької викрійки і чобіт знатного кочівника, який зображено на Ужемільському блюді⁸. Давньохакаські воїни IX—X ст. з Сулекської писаниці взуті в м'які чобітки з високими халявами і загостреними носками⁹. На половецьких чоловічих і жіночих статуях взуття має фігурний верх. Чобітки на жіночих статуях зобра-

² *Féltich N. A honfoglaló magyarsaé Féművészége.*— *Archaeologia Hungarica.* Budapest, 1937, 21, tab. XXXIII, XLIII; *Гансель В., Дымачевски А., Гильчерува С.* Результаты польских археологических исследований городища Стырмен, округ Русе в Болгарии (1962—1968 г.).—СА, 1970, № 3, с. 233—241; *Федоров-Давыдов Г. А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966, с. 52, рис. 8, тип К VI; *Каргер М. К.* Древний Киев. М.—Л., 1958, т. 1, с. 184, рис. 31; *Плетнева С. А.* Кочевнический могильник близ Саркела—Белой Вежи.—МИА, 1963, № 109, с. 255.

³ *Федоров-Давыдов Г. А.* Вказ. праця, с. 53; *Федорова-Давыдова Э. А.* Погребение знатной кочевницы в Оренбургской области.—МИА, 1969, № 169, с. 265, рис. 3.

⁴ *Халикова Е. А.* Больше-Тиганский могильник.—СА, 1976, № 2, с. 165, рис. 6, 36; *Кызласов Л. Р.* История Тувы в средние века. М., 1969, с. 64, табл. II, 83.

⁵ *Шилов В. П.* Калининский курганный могильник.—Древности Нижнего Поволжья. Т. 1, МИА, № 60, 1959, рис. 69, 9; *Спицын А. А.* Владимирские курганы.—ИАК, 1905, № 15, с. 132, рис. 58.

⁶ *Плетнева С. А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях.—МИА, 1958, № 62, с. 153; *Федоров-Давыдов Г. А.* Вказ. праця, с. 136, 137.

⁷ *Рунич А. П.* Скальные захоронения в окрестностях Кисловодска.—СА, 1971, № 2, с. 175, рис. 6.

⁸ *Даркевич В. П.* Художественный металл Востока VIII—XIII вв. М., 1976, с. 172, табл. 56, 4.

⁹ *Кызласов Л. Р.* Вказ. праця, с. 109, рис. 41.

жено з халявами не вище коліна¹⁰. В похованні кочівниці IX—X ст. поблизу с. Увек вони також мають халяви нижче колін¹¹.

Наведені факти вказують, що основним типом взуття кочівників цього часу був м'який чобіт складного крою з високою фігурною халявою вище або нижче коліна.

Жіночі чобітки прикрашались бляшками, як підтверджує оренбурзька знахідка. Цікаво відзначити, що система розташування металевих прикрас в обох випадках однакова (рис. 3, 6, 7). По краю верха чобіток з увекського поховання прикріплено бляшки близького типу (у вигляді спарених півсфер). Композиційним центром також є чотири великі бляшки, кожна з яких відтворює геометризований мотив рослинного орнаменту. Ще один ряд бляшок у вигляді круглих розеток облягав ногу на рівні щиколоток або на рівні шва між головною, за-каблуком і халявою¹².

Композиційна близькість і переклик у деталях особливо цікаві, бо вказують на традиційність в орнаменталі важливої частини середньовічного кочівницького костюма.

Металеві бляшки, що оздоблюють взуття кочівниць, відомі як поясні й збруйні прикраси і належать до численних знахідок степового мистецтва. В костюмі чоловіка-воїна вони виконують важливу знакову функцію. Рядовий кочівник, якщо він піднімався на вищий щабель у суспільстві, мусив доповнювати свій пояс новими бляшками. Такі поясні набори відзначаються еkleктичністю, бо металеві прикраси, що виконували знакову функцію, збиралися поступово¹³.

Навпаки, стилістична витриманість набору характерна передусім для багатьох кочівницьких поховань і скарбів. Прикладом може бути Саркельський скарб, вуздечкові набори поховань поблизу Гаївки, Сарайли-Кіят, де форма і мотиви орнаменту бляшок, наконечників пряжок свідчать про одноразове замовлення і виробництво¹⁴.

У костюмі знатних кочівниць металеві поясні та збруйні прикраси підкреслюють взуття. Набір бляшок з поховання поблизу с. Антонівка стилістично не витриманий, оскільки орнамент виконаний в різних традиціях (геометричній і рослинній). Така еkleктичність свідчить про нижчий рівень соціального становища кочівниці з поховання поблизу с. Антонівка, порівняно з небіжницею, похованою поблизу с. Увек. Інвентар, що її супроводжував, підтверджує цей висновок. І тут, крім набору з геометричним орнаментом, були прикраси з срібла, залізо, залишки багатого шовкового одягу, предмети туалету, хлист, намізні стремени і вудила з псаліями, залишки сідла. Бляшки з антонівського поховання виготовлені з посрібленої бронзи, а бляшки з Увека — зі срібла.

Отже, ці факти свідчать про переважання комунікативної функції над естетичною в оздобленні кочівницького взуття, чим, мабуть, і пояснюється порушення композиційної цілісності центрального ряду бляшок у вигляді трілисників на голові правого чобітка. Замість четвертого трілисника прикріплена бляшка того ж типу, що на халяві (рис. 3, 6).

Засвоєння знаків вищого положення в суспільстві з метою ідентифікації індивіда зі своєю групою пов'язане з імітацією прикрас, які є не тільки художніми цінностями, але й соціальними символами¹⁵. Таке

¹⁰ Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния.— САИ, 1974, Е4-2, с. 25—52.

¹¹ Федорова-Давыдова Э. А. Вказ. праця, с. 266.

¹² Там же, с. 262—266.

¹³ Плетнева С. А. От кочевий к городам.— Салтово-Маяцкая культура.— МИА, 1967, № 142, с. 161—166.

¹⁴ Артамонов М. И. Вказ. праця, с. 54; Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв.— САИ, 1973, Е1-36, с. 26—29.

¹⁵ Басин Е. Я., Краснов В. М. «Гордиев узел» моды.— Мода: за и против. М., 1973, с. 40—67.

символічне опанування нових цінностей членами суспільства відбувається шляхом просочування знаків престижу вниз відповідно до соціальної ієрархії.

Велика кількість прикрас на взутті знатної кочівниці з с. Антонівка (104 бляшки), враховуючи матеріали з інших поховань, трапляється рідко у окремого індивіда. Імітація срібла, еkleктичність набору передусім є наслідування моди. Дослідники соціальної психології підкреслюють, що мода дифузна за своєю природою і легко передається від суспільства до суспільства, а звичай статичний у часі й просторі. Мода змінюється в короткі проміжки часу, тоді як звичай зберігається у незмінному вигляді протягом тривалого історичного періоду¹⁶. В тому, що це саме мода, а не традиційний тип прикрас взуття, переконає короткочасність існування кожного з типів поясних наборів. За висновком В. І. Распопової, зміни наборів виходили за етнічні межі окремих племен і збігалися з кордонами державних об'єднань¹⁷.

Таким чином, імітацію коштовного металу можна розглядати як прагнення індивіда до соціалізації і бажання прилучатися до цінностей більш високого рангу. Розглянуті прикраси кочівницького взуття слід вважати естетичними знаками, яким властива комунікативна функція, обумовлена вимогами соціальної регуляції поведінки індивіда в середньовічному суспільстві.

**Р. С. ОРЛОВ
В. Н. КЛЮШИНЦЕВ**

Новый памятник средневекового художественного ремесла кочевников

Резюме

В 1975 г. при раскопках кургана у с. Антоновка, Новоодесского района, Николаевской области было обнаружено погребение знатной кочевницы. Наиболее интересная находка в нем — остатки кожаных сапожек, украшенных бронзовыми посеребренными бляшками пяти типов (общее количество их — 104). Бляшки выполнены в стилистически разных традициях и датируют погребение X в. Не противоречит этой дате и погребальный обряд.

Имеющиеся аналогии позволили авторам сделать вывод о применении подобных украшений кочевнической обуви не только с эстетическими, но и коммуникативными целями. Престижное значение украшений обусловлено стремлением индивида в кочевническом обществе приобщиться к художественным ценностям более высокого ранга.

**І. К. СВЕШНІКОВ
В. М. ПЕТЕГИРИЧ**

Археологічні дослідження в с. Муравиця

В 1965 р. Ровенський загін Волинської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом І. К. Свешнікова провів розкопки на підвищенні в заплаві правого берега р. Ікви між селами Муравиця і Млинів. На підвищенні виявлено два культурних шари — нижній належить до поселення стжижовської культури, верхній пов'язаний з давньоруським літописним городищем Муравиця. В середині 50-х років городище обстежили наукові співробітники Дуб-

¹⁶ Психологические проблемы социальной регуляции поведения. М., 1976, с. 212—236.

¹⁷ Распопова В. И. Поясной набор Согда VII—VIII вв.—СА, 1965, № 4, с. 90.